

ПРОБЛЕМИ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ ВЗАЄМИН СУСПІЛЬСТВА З ЛЮДЬМИ, ЯКІ МАЮТЬ ОСОБЛИВІ ПОТРЕБИ

Завацька Л.М., к. пед. н., доцент, Сачок В.О., асистент

Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка

У статті розглядаються проблеми толерантного, морально-етичного ставлення до людей-інвалідів, особливості взаємодії цивілізованого суспільства з ними. Наводяться етичні правила, яких необхідно дотримуватися у спілкуванні з людьми, що мають особливі потреби.

Ключові слова: морально-етичні взаємовідносини, морально-духовні смисли, толерантність, суспільство, люди з особливими потребами.

Zavatskaya L.M., Sachok V.A. ПРОБЛЕМЫ МОРАЛЬНО-ЭТИЧЕСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ОБЩЕСТВА С ЛЮДЬМИ, ИМЕЮЩИМИ ОСОБЫЕ ПОТРЕБНОСТИ / Черниговский государственный педагогический университет им. Т.Г. Шевченко, Украина.

В статье рассматриваются проблемы толерантного, морально-этического отношения к инвалидам, особенности взаимодействия цивилизованного общества с ними. Предлагаются этические правила, которые необходимо соблюдать при общении с людьми, имеющими особые потребности.

Ключевые слова: морально-этические взаимоотношения, морально-духовные смыслы, толерантность, общество, люди-инвалиды.

Zavatska L.M, Sachok V.O. THE PROBLEMS OF MORAL AND ETHICAL RELATIONS BETWEEN SOCIETY AND PEOPLE-INVALIDS / Chair of Social Pedagogics in Chernihiv State Pedagogical University named after Shevchenko, Ukraine.

The article focuses on the problems of tolerant moral and ethical attitude towards people-invalids, the peculiarities of interaction between them and civilized society. It gives ethical rules necessary to follow while communicating with people-invalids.

Key words: moral and ethical relations, moral and spiritual meanings, tolerance, society, people-invalids.

У наші дні особливого значення набуває відповідальне ставлення суспільства до інвалідів. Соціалізація та інтеграція їх у соціум, толерантне ставлення до них стали глобальними проблемами, які потребують негайного вирішення. Зростає роль людей з особливими потребами у суспільстві. А тому цілеспрямований процес соціалізації потребує відповідного ставлення до них як до повноцінних індивідів. Проблема взаємовідносин суспільства і людей-інвалідів вимагає такого підходу, який би сприяв активній інтеграції людей даної категорії у суспільне життя.

У контексті вивчення морально-етичних взаємин суспільства та людей з особливими потребами на перший план виходить проблема спонукальних сил особистості. У вітчизняній психології потреби як внутрішні стимули поведінки і діяльності індивідів розглядаються у роботах О.М. Леонтьєва, Л.І. Божович, В.В. Давидова, М.Ф. Добриніна, О.В. Запорожця, Н.І. Непомнящої. Вивчення потреб та процесу формування моральних мотивів, свідомих цілей та прагнень є кардинальним питанням психології і соціальної педагогіки. Саме характер потреб і мотивів, що лежить в основі діяльності, визначає напрямок і зміст активності особистості, зокрема включення – відчуження, активність – пасивність, задоволеність – невдоволеність тим, що відбувається. Характер мотивів, їх ієрархічна структура і стійкість визначають спрямованість особистості.

У психолого-педагогічній науці тривають спроби запропонувати систему уявлень про психологічні механізми набуття людиною морально-духовних смислів (І.Д. Бех, Б.С. Братусь, М.Й. Боришевський, Т.В. Батківська, С.С. Бубнова, Ф.Є. Вислюк, Т.І. Гінзбург, Г.Є. Залеський, П.Р. Ігнатенко, Д.О. Леонтьєв та інші). Робота стосовно

осмислення процесу формування людської особистості та виникнення у неї потреб високого духовного порядку відповідає одному із найбільш гострих запитів виховної практики. Принципи, зміст і методика морального виховання молоді у процесі різних видів діяльності розкрито у працях А. Бойко, І. Єрмакової, Т. Коннікової, І. Мар'єнка, В. Сухомлинського. Можливості удосконалення особистості у процесі морального виховання на засадах цілісного підходу визначені у роботах Д. Гришина, Л. Гордіна, І. Зязюна, О. Киричук, Е. Юрчук, А. Капської, Р. Вайноли та інших.

Виходячи з актуальності проблеми, метою статті ми визначили особливості морально-етичних взаємин суспільства з людьми, що мають особливі потреби.

У процесі соціалізації люди-інваліди залучаються до діяльності суспільства, а суспільство, в свою чергу, повинно ставитись до них толерантно, враховуючи морально-етичні норми. Як особистісна риса та характеристика індивідуальної свідомості, соціально-психологічна толерантність не є вродженою, а формується протягом життя людини у процесі її соціалізації і культурації, залежно від індивідуальної ситуації розвитку. Сферами, в яких повніше виявляє себе толерантність, є діяльність людини, її спілкування та самосвідомість.

Згідно з декларацією принципів толерантності [6], суспільство має всіляко сприяти процесам розвитку та формування толерантної свідомості своїх громадян. «Толерантність означає ... правильне розуміння усього різноманіття культур, форм самовираження і прояву людської індивідуальності. Толерантності сприяють знання, відкритість, навчання та свобода думок, сумління» [2;7]. У зв'язку з цим постає проблема вирішення багатьох «похідних» протиріч, які вимагають конкретних щоденних розв'язків, в кожному з яких толерантність повинна проявитися однією із своїх сторін, в одному з аспектів чи властивостей. Тому саме на толерантності повинні базуватися взаємостосунки суспільства і людей з особливими потребами.

Соціальна політика України стосовно людей з особливими потребами, на нашу думку, є далеко не досконалою. Ратифікувавши важливі міжнародні документи, наша держава фактично не дотримується узятих на себе зобов'язань щодо гарантій прав людини. Це стало основною причиною створення громадських об'єднань інвалідів та батьків, які виховують дітей з вадами розвитку. Лікування, освіта, соціальна допомога, працевлаштування, захист своїх соціальних прав – основні проблеми, які є центральними у діяльності цих організацій. Головні завдання, які стоять перед громадським рухом захисту прав людей-інвалідів в Україні сьогодні, – це координація дій усіх організацій у лобюванні інтересів на всіх рівнях влади, спільному використанні ресурсів і виконанні спільних програм; налагодження мережі обміну інформацією та зворотного зв'язку між організаціями: забезпечення видання і розповсюдження літератури, спеціальних періодичних видань; сприяння створенню та розвиткові реабілітаційних центрів; підтримка програм підготовки фахівців тощо.

Важливе місце серед обговорених проблем інвалідів посідає проблема етичного спілкування, взаємовідносин здорового суспільства та інваліда. Важливо пам'ятати, що не лише інвалід повинен адаптуватися до суспільного життя, а й суспільство повинно створювати умови для життєдіяльності людей з особливими потребами.

По-перше, більшість інвалідів не мають здатності вільно пересуватися. Це не дає можливості купити ліки в аптеці або сходити в магазин за їжею, не говорячи вже про підвищення освітнього та культурного рівнів. Усім відомо, що нелегко, а іноді взагалі неможливо, придбати засоби пересування: милиці, інвалідні візки, автомобілі з ручним керуванням. Громадські місця рідко обладнані пандусами, спеціальними поручнями, розсувними широкими дверима, спеціальними ліфтами, ескалаторами, підйомниками. Транспорт взагалі не пристосований для використання інвалідами. Наша країна, як і більшість сусідніх, не мають спеціальних автобусів, тролейбусів, не говорячи вже про

літаки, поїзди та електрички. Таким чином, люди обмежених функціональних можливостей, маючи право на повноцінне життя, не мають можливості використати це право, не мають вільного доступу до засобів соціалізації.

По-друге, більшість людей нашого суспільства не знають етичних правил по відношенню до інвалідів. Маючи бажання допомогти їм, часто ми не знаємо, як це зробити правильно, щоб не образити особистість людини з особливими потребами. Ці знання не дає нам ні дитячий садок, ні школа, ні вищі навчальні заклади. Змалечку нас вчили лише не заважати таким людям. Але ж ми відчуваємо, як інваліди чекають від нас допомоги. У наш час бракує спеціальної літератури з даної проблеми, держава та науковці не займаються цими питаннями. Громадські організації намагаються вирішити ці проблеми самостійно. Уже відомі спроби розробки основних етичних правил, яких необхідно дотримуватися під час роботи з людьми даної категорії.

По-третє, висвітлюючи проблеми людей-інвалідів, дуже часто суспільство, засобом масової інформації дозволяють собі вживання «образливої для інваліда» лексики. Але ж неважко суспільні сленги замінити на більш коректні вислови:

- хворий, неповноцінний, деформований – інвалід, людина з особливими потребами;
- прикутий до інвалідного візка – людина, яка використовує інвалідний візок;
- відсталий, розумово неповноцінний – розумово неповноцінна людина;
- «тормоз» – людина із затримкою розвитку;
- «даун» – людина із синдромом Дауна;
- епілептик – людина з епілепсією та ін.

Етичні знання необхідні усьому суспільству, а особливо тим людям, специфіка роботи яких вимагає постійного контакту з людьми-інвалідами, у першу чергу медикам, соціальним педагогам та працівникам, психологам. Саме тому в навчальному курсі «Екокультура особистості», що викладається в Чернігівському державному педагогічному університеті імені Т.Г. Шевченка, ми навчаємо майбутніх соціальних педагогів морально-етичним нормам та їх дотриманню у взаємовідносинах з людьми-інвалідами, що має бути запорукою подальшої професійної діяльності студентів сприяти їх становленню як фахівців. Далі наводимо основні морально-етичні правила взаємин з людьми-інвалідами, що склали зміст методичного посібника для студентів «Етикет взаємин з людьми, які мають особливі потреби».

Одне з головних правил у спілкуванні з даною категорією людей: ніколи ні поглядом, ні словом, ні своїми діями не виражайте, що ця людина не така як інші і чим відрізняється від інших членів суспільства.

До того ж не слід задавати питань з приводу очевидного каліцтва. Це особисте питання інваліда – розповісти про ті обставини, які призвели до нещастя, або про те, як він живеться. Ви не повинні цікавитися тим, які саме фізичні та моральні відчуття переніс – швидше за все, він сам би хотів забути про них назавжди. Але інвалідність це не табу, якщо така тема виникла сама собою або про це почав говорити інвалід бійтеся обговорювати її, поведіть себе природно.

З дорослим інвалідом спілкуйтеся, як зі звичайною дорослою людиною. На «ти» і ім'я можна звернутися лише в тому випадку, якщо ви добре знайомі або запропонували перейти на таку форму звертання.

При знайомстві з людиною-інвалідом природно потиснути їй руку. Навіть ті, кому важко рухати рукою або користуються протезом, з вдячністю стиснуть вам праву руку, що є допустимим для такої ситуації знайомства. Не соромтеся акцентувати увагу, якщо ви випадково сказали «Побачимось» або «Ви чули про і

тому, хто не може бачити або чути. Не бійтеся жартувати з людиною-інвалідом. Тактовний та доречний гумор лише полегшить ваше спілкування.

Ви забов'язані поважати людину обмежених функціональних можливостей так само, як і інших членів суспільства, намагатися створити зручні та комфортні умови для повноцінного життя таких людей.

У взаємовідносинах з різними категоріями інвалідів необхідно враховувати їх специфіку та використовувати особливі морально-етичні правила спілкування. Під час розмови потрібно дуже уважно слухати людину, яка має труднощі у спілкуванні. Намагайтеся бути терплячим співрозмовником і чекати, коли людина самостійно закінчить свою фразу. Не підвищуйте тон, голосніше – не означає краще, розмовляйте спокійно, розбірливо. Не можна виправляти або закінчувати вислів за свого співрозмовника, робити вигляд, що вам зрозумілі всі сказані ним слова, якщо це не так. Повторіть те, що ви зрозуміли, це допоможе людині відповісти вам, а вам – зрозуміти її.

Для того щоб привернути увагу людини, яка має обмежений слух, помахайте їй рукою або доторкніться до її плеча. Під час розмови дивіться їй прямо в очі, слова вимовляйте чітко, але майте на увазі, що не всі інваліди даної категорії уміють читати по губах. Розмовляючи, займіть таке положення в просторі, щоб на вас падало світло і вас було добре видно. Намагайтеся вести бесіду таким чином, щоб нічого не заважало: сторонній шум, їжа, сигарети, руки. Спілкуйтеся вільно, почувайте себе впевнено, наче ви розмовляєте зі звичайною здоровою людиною.

Коли відбувається зустріч із слабозорим або людиною, яка повністю втратила зір, необхідно представитися самому та представити інших співрозмовників, які прийшли з вами. Під час групової або колективної бесіди, правила етикету вимагають від вас уточнення, до кого саме ви звертаєтесь та повторного представлення співрозмовнику. Після закінчення бесіди потрібно обов'язково попрощатися із співрозмовником і, лише витримавши паузу, покинути приміщення для того, щоб сліпа людина зрозуміла, що вона залишилася сама, а ви пішли. У тому випадку, коли ви знаходитесь в добре знайомому для сліпої людини приміщенні, не слід змінювати положення речей, пересувати та переставляти їх. Допомагаючи таким людям за обіднім столом, використовуйте уявний циферблат годинника, для того, щоб пояснити їй місце розташування кожної страви (наприклад, хліб знаходиться там, де чотири години і т.д.). Не соромтеся зробити коректне зауваження спокійним урівноваженим тоном, якщо краватка сліпої людини попала в тарілку або розстібнулися гудзики сорочки. Дайте їй можливість самостійно виправити ситуацію. Коли ви допомагаєте такій людині сісти в машину, то потрібно покласти її руку на ручку дверей і дозволити їй сісти без вашої допомоги. Під час супроводу людини, яка втратила зір, дайте їй свою руку або тримайте її під лікоть – це зручне положення для неї. Описуйте все, що вас оточує, особливу увагу звертайте на дорогу та навколишній простір (наприклад, прямо по дорозі через 2 метри – світлофор, праворуч від нас – зупинка автобуса). Якщо для більш вільного пересування інвалід по зору використовує собаку-поводиря, не можна гратися з нею та відволікати її увагу від хазяїна. Від того, наскільки точно вона виконує свої обов'язки, залежить безпека сліпої людини.

Під час зустрічі з людиною, яка користується інвалідним візком, не можна спиратися, класти руки чи свої особисті речі на візок, котити його без дозволу. Інвалідний візок – це частина недоторканого особистого простору інваліда. Якщо вам дозволили котити візок або попросили про це, спочатку робіть це повільно, тому що він швидко набирає швидкість і несподіваний поштовх може призвести до втрати рівноваги. Завжди запитуйте, чи потрібна ваша допомога, перед тим, як надати її. Спочатку дочекайтеся відповіді на це запитання і лише потім уточнюйте, що саме вам необхідно зробити.

Самостійно пропонуйте їй, якщо бачите в цьому необхідність (наприклад, відкрити важкі великі двері). Завжди особисто переконайтесь в тому, що ті місця, де проводяться зустрічі з людиною в інвалідному візку, доступні для них (мають пандуси, широкі автоматичні двері) і не мають перешкод чи бар'єрів для їхнього пересування. У тому випадку, коли відбувається спілкування з інвалідом у візку або на милицях, краще буде, якщо ваші та його очі знаходитимуться на одному рівні, це полегшить розмову. Пам'ятайте, що люди, які мають труднощі у пересуванні, як правило, не мають проблем із зором, слухом, розумовим розвитком.

У спілкуванні з людьми із затримкою психічного розвитку та проблемами у спілкуванні використовуйте доступну для них мову, висловлюйтесь точно і по справі. Не рекомендується вживати мовні «штампи» та образні вислови, якщо ви не впевнені, що співрозмовник розуміє їх значення. Обговорюючи проекти, або завдання, подавайте інформацію невеликими порціями, тим самим надаючи людині-інваліду можливість проаналізувати її і обдумати кожен крок. За необхідністю у розмові використовуйте фотографії та ілюстрації. Якщо вас не зрозуміли з першого разу – будьте готові повторити ще декілька, при цьому залишайтеся спокійними і врівноваженими. Під час спілкування враховуйте, що доросла людина із затримкою психічного розвитку має такий же досвід, як і будь-яка інша, тому поведьте себе природньо. Ви можете обговорювати ті ж самі теми, про які ви ведете мову з іншими членами суспільства (наприклад, про плани на вихідні, відпустку, інтереси, захоплення). Звертайтеся особисто до людини-інваліда, не забувайте, що більшість людей із затримкою психічного розвитку дієдатні і мають право підписувати різні документи, контракти, голосувати, давати згоду чи відмову у медичній допомозі. Трапляються ситуації, коли такі люди поведуть себе у суспільстві не адекватно, дуже емоційно, можуть, навіть, завдавати шкоди оточенню. У такому разі потрібним спокійним тоном зробити зауваження так, щоб ваші слова не звучали образливо. Вислів «Ти зробив не правильно» замініть на «А чи не краще зробити це інакше? Ось так...».

Ми не маємо права ігнорувати інвалідів, які мають труднощі у спілкуванні. Вислухати, зрозуміти їх, за необхідності надати їм допомогу – це обов'язок суспільства в цілому і кожного його члена зокрема. У таких випадках не слід прискорювати темп бесіди, свої висловлювання необхідно починати після того, як інвалід повністю висловив свою думку. Слід пам'ятати, що бесіди з даною категорією інвалідів займають більше часу і тому треба бути готовим до цього. Якщо ви не маєте достатньо часу для такої розмови, слід вибачитися і перенести зустріч на інший час. Спілкуючись, дивіться в обличчя співрозмовнику, підтримуйте візуальний контакт, будьте дуже уважні. Не слід думати, що порушення мови – показник низького рівня інтелекту. Неправильна думка, що такій людині важко вас зрозуміти. Намагайтеся ставити питання таким чином, щоб інвалід з порушенням мови мав змогу відповісти короткою фразою або навіть кивком голови. Якщо під час розмови виникають утруднення, слід запропонувати вашому співрозмовнику використати інші способи для висловлювань своїх думок, наприклад, написати або надрукувати їх. При спілкуванні з німою людиною важливо звертатися саме до неї, а не до тієї особи, яка робить сурдопереклад вашої бесіди. Забороняється брати в руки чи гратися з мовним приладом людини-інваліда, тому що це особиста річ.

Психічні порушення – це не те ж саме, що затримка психічного розвитку. Особи, які мають психічні порушення, можуть відчувати емоційні розлади, що ускладнює їхнє життя, вони мають свій особливий погляд на світ. Існує хибна думка про те, що інваліди даної категорії обов'язково потребують допомоги та спеціальної освіти. Спілкуватися з інвалідом, який має психічні порушення, необхідно як з особистістю, не принижуючи його. Не можна робити передчасних негативних висновків на основі досвіду спілкування з іншими людьми даної категорії інвалідності. Якщо ви дружньо, з повагою ставитися до них, то вони будуть відчувати це і почуватися спокійно, а думки

про те, що такі люди частіше від інших схильні до насилля – лише міф. Не слід вважати, що більшість інвалідів повинні завжди приймати ліки. Основна частина з них дієздатні і навіть мають право підписувати документи, давати згоду чи відмову на лікування. Не всі з них мають низький інтелект чи проблеми у спілкуванні. Вони також, як і звичайні люди, мають здібності виконувати різні обов'язання та працювати, приносити користь суспільству. Інваліди даної категорії самостійно можуть вийти із стресової ситуації, тому, якщо ви помітили, що така людина чимось розчарована, слід спокійно запропонувати допомогу. Не можна різко висловлюватися, вживати грубі слова, навіть якщо, на ваш погляд, ви маєте на це причини.

Якщо ви зустріли людину з гіперкінезами (спастикою), не слід явно звертати та приділяти цьому надмірну увагу. Під час бесіди некоректно відволікатися на мимовільні тремтіння вашого співрозмовника. Перед тим, як запросити такого гостя за стіл, слід запитати у нього про те, який посуд буде зручним для нього. Можливо знадобиться соломинка для вживання напоїв, висока або, навпаки, низька чашка, глибока або мілка тарілка. Часто інваліди даної категорії потребують нашої допомоги. Наприклад, якщо в магазині людина з гіперкінезами попросила вас дістати її гаманець та розрахуватися з продавцем або покласти покупки в кошик, не треба боятися чи соромитися виконати таке прохання. Але у такому випадку слід зробити саме те, що просять, не слід розраховуватися своїми грошима, людина просить про конкретну допомогу, а не жебракує, просячи грошей. Ви також самостійно ненав'язливо можете запропонувати свою допомогу. У громадському транспорті під час входу чи виходу, перед тим, як допомогти, слід спитати, чи доречна та необхідна ваша допомога. Деяким інвалідам з гіперкінезами стороння допомога лише заважає. Поступаючись місцем, не примушуйте та не умовляйте людину присісти, якщо вона відмовилася. Якщо ви купуєте білети у кіно чи театр для даної категорії інвалідів, потрібно вибрати такі місця, де вони не будуть заважати мимовільними тремтіннями відпочивати іншим глядачам. У випадку відсутності зручних місць, краще домовитися з адміністрацією про додаткові місця між рядами в проходах. Спокійно та врівноважено поведіться у випадках протиріч з інвалідами даної категорії. Позиція «тільки не хвилюйтеся» може призвести лише до втрати часу та надмірних хвилювань хворої людини. Слід стримано, звичайним тоном висловити свої аргументи, навіть якщо очевидно, що співрозмовник хвилюється.

Деякі особливих правил слід додержуватися під час спілкування з дитиною-інвалідом. Лише за допомогою терплячості та позитивних емоцій можна встановити контакт з такою дитиною. Неможливо сховати від неї ваш поганий настрій, страх, роздратованість, апатію – це буде впливати на моральний, психологічний стан дитини, передаватися їй. У такому разі не може бути мови про досягнення успіхів та гарного ефекту від занять або гри з нею. Перед спілкуванням налаштуйтеся гарними, добрими почуттями, приносьте їй радість та тепло. Якщо вас дратує поведінка дитини-інваліда, треба згадати, що це:

- звичайна дитина (навіть якщо вона хвора – це все ж таки дитина);
- її поведінка така сама, як і поведінка інших дітей;
- ви повинні намагатися прийняти цю дитину такою, як вона є.

Не слід фокусувати свою увагу на невдачах, часто робити зауваження, бо надмірна увага до дитини та некоректна оцінка її дій можуть стати причиною нервового зриву, порушити її емоційне благополуччя, нашкодити їй. Зайва симпатія та увага до хворої дитини – теж не на користь. Вона може звикнути до цього і постійно вимагати такого ставлення до себе або ж – боятися подібного ставлення з вашого боку і зміни вашого настрою буде оцінювати як особистісні невдачі та поразки. Поряд зі словесною підтримкою дитини-інваліда рекомендують використовувати інші різноманітні форми --

посмішку, підбадьорююче рукостискання, обійми та інше. Для дитини з функціональними обмеженнями дуже важлива роль емоційного благополуччя. Щоб розвиватися і рости такій дитині необхідні любов, повага, упевненість у собі та своїх силах, можливостях, відчуття значущості та цінності для вас. Хвору дитину сприймайте як повноцінну і здібну, вона, звісно, дещо не вміє робити, ваше завдання – навчити її цьому. Вона має право на повноцінне життя, щасливе дитинство, разом з вами також радіє відкриттям і досягненням як звичайна дитина.

Дотримання таких правил, на нашу думку, сприятиме інтеграції людей з особливими потребами у соціум, встановленню толерантних стосунків між усіма членами суспільства, моральному оздоровленню кожного індивіда.

У нашому житті можуть виникати різні ситуації, навіть такі, які не підходять ні під жодне морально-етичне правило. У таких випадках не варто розгублюватися, необхідно діяти так, як підказує вам інтуїція та розум, або порадитися з оточуючими, чи запитати про це саме у людини обмежених можливостей. Хибно вважати, що таким запитанням ви образите людину-інваліда, навпаки, таким чином ви дасте змогу зрозуміти, що широко зацікавленні у спілкуванні та співпраці. Щоб допомогти інваліду, освічена людина зверне стільки уваги на її функціональні обмеження, скільки необхідно для того, щоб надати їй допомогу, яка потрібна, і намагатися зробити спілкування з цією людиною невимушеним та приємним. Люди з обмеженими можливостями такі самі члени суспільства, як і інші, лише за винятком того, що у щоденному житті їм необхідно надати більше допомоги та уваги, чим більшості з нас.

Якщо у присутності людини-інваліда ви відчуваєте дискомфорт, то в цьому винні ви, а не вони. Ваше відчуття дискомфорту зникне лише в тому випадку, якщо ви, пам'ятаючи про те, що їх можливості обмежені, будете відноситися до них толерантно, з такою самою повагою, як, на вашу думку, повинні ставитися до вас, дотримуватися морально-етичних норм спілкування.

Таким чином, формуючи та дотримуючись морально-етичних правил взаємовідносин суспільства та людей, що мають особливі потреби, пересічні громадяни та спеціалісти соціальної сфери стають носіями суспільної ідеї про належне ставлення до інвалідів. Тим самим сприяють переведенню у внутрішній світогляд особистості толерантних, етичних орієнтирів: принципів, правил відношення кожного громадянина нашої держави до людей-інвалідів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Полупан І.І. Особливості психологічної реабілітації людей з обмеженими можливостями // Вісник Чернігівського державного університету імені Т.Г. Шевченка. – Сер.: психологічні науки: Збірник наукових праць у 2 т. – Чернігів: ЧДПУ, 2006. – Вип. 41. – Том 2.
2. Попков В.А., Коржув А.В. Теория и практика высшего профессионального образования. – М., 2004.
3. Кравченко Р. Розвиток соціальних служб для осіб із розумовою відсталістю.// Соціальна політика і соціальна робота. – №1. – 1999.
4. Левін Р. Перший досвід діяльності центру соціальної роботи з дітьми-інвалідами // Соціальна політика і соціальна робота. – № 3, 4. – 1999.
5. Соціальна робота: технологічний аспект: навчальний посібник / За заг. ред. А.Й. Капської. – К.: Центр навчальної літератури, 2004.
6. Стандартные правила обеспечения равных возможностей для инвалидов. – Нью-Йорк., 1994.